

EEN VREEMDE EEND

IN DE BIJT

Doet de kerk er goed aan, zoals Kuitert wil, een soort nachtwakerkerk te worden? Frits de Lange ziet een andere weg.

'Ik geloof een heilige, algemene christelijke kerk', belijdt de Apostolische Geloofsbelijdenis en voegt eraan toe: 'een gemeenschap der heiligen.' Een hachelijke belijdenis, niet alleen omdat 'heiligen' altijd ook zondaren blijven, maar ook omdat het woord 'gemeenschap' een pretentie in zich draagt die maar zelden wordt waargemaakt.

Desondanks: wie Jezus serieus neemt, moet ook de omwenteling die hij te weeg brengt in de sociale verhoudingen serieus nemen. Aan hem kan men zien dat leven in de nabijheid van het Rijk Gods ook betekent: anders leven met elkaar. Jezus, dat is de mens die op de vraag: 'Wie zijn mijn moeder en broeders?' niet naar zijn bloedverwanten verwijst, maar naar de

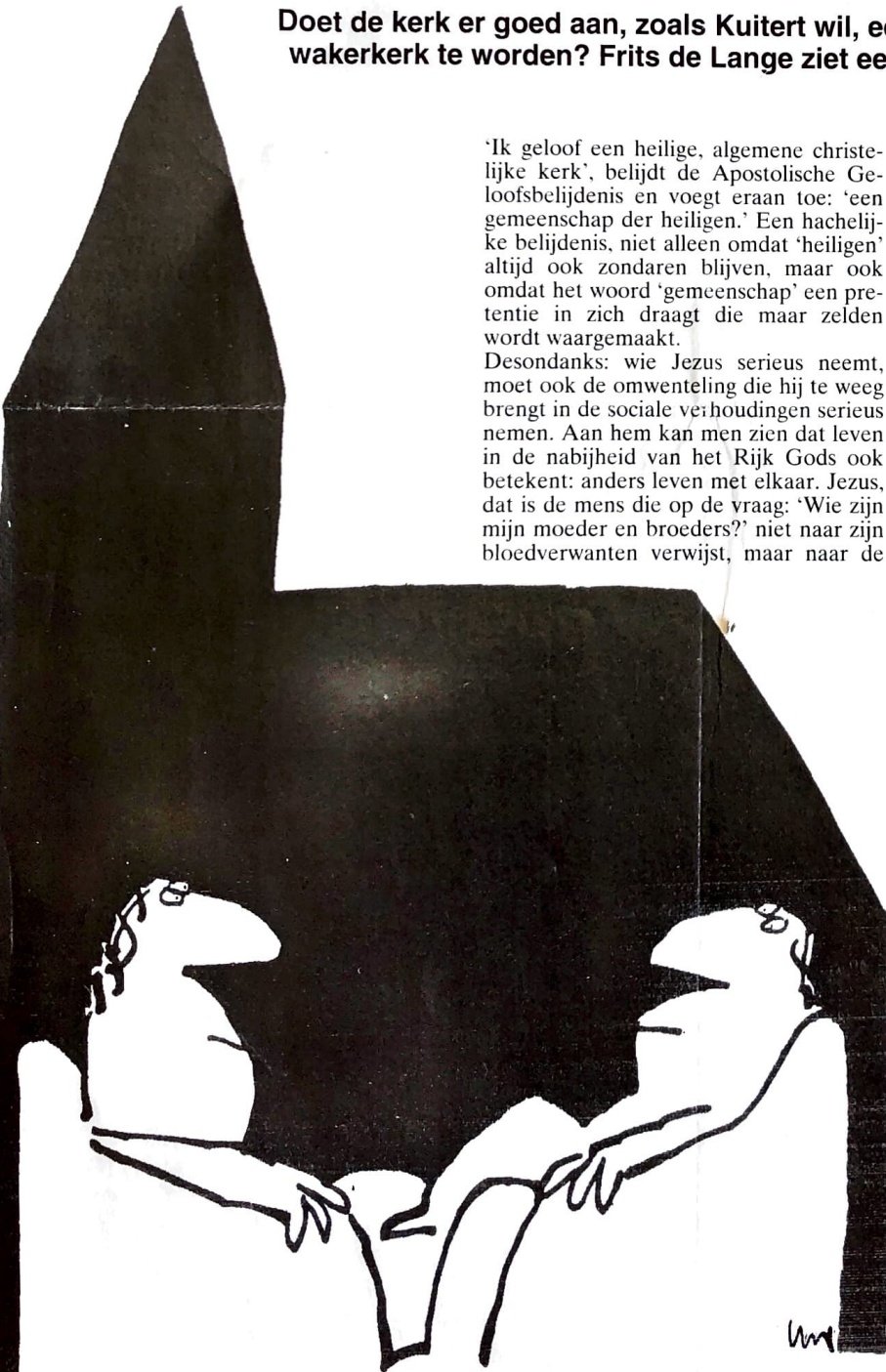
kring die rondom hem zit (Marc. 3, 34). De mens, die voorkeursrelaties en hiërarchische verhoudingen ironiseert door ze om te draaien: 'Indien iemand de eerste wil zijn, die zal de allerlaatste zijn en allerdienaar.' En: 'Wie groot wil worden onder u, zal uw dienaar zijn; en wie onder u de eerste wil zijn, zal aller slaaf zijn.' (Marc. 9:35, 10:43)

Broedplaats

Men hoeft geen 'Schwärmer' te zijn en te geloven in de onmiddellijke realisering van het Godsrijk, om niet op zijn minst de zuigkracht te voelen die uitgaat van deze omkering van sociale verhoudingen. Leven in de nabijheid van het Rijk Gods verlost blijkbaar niet alleen de individuele ziel, maar brengt haar ook tot solidariteit met anderen. De kerk is van huis uit een broedplaats voor sociaal experiment. Om misverstanden te voorkomen: dit houdt niet in dat het er in de kerk altijd christelijker toe gaat dan in de wereld. Soms valt de wereld mee en de kerk tegen (A. Kuiper). Ik denk aan de positie van vrouwen en homoseksuelen in de kerken, die achterblijft bij die in de samenleving. In dit geval toetst niet de kerk kritisch de mensenrechten, maar omgekeerd. Maar zij had op zijn minst beter kunnen weten. Zei Jezus niet: 'Zó is het echter onder u niet?' (Marc. 10:43)

Nachtwakerkerk

Van sociaal elan valt echter in de kerk weinig te merken. Ze lijkt zich sinds haar ontstaan meer aan de sociale verhoudingen te conformeren dan dat ze probeert die te veranderen. De samenleving individualiseert. En de kerk? Zij dus ook. Ze wordt een kerk die probeert te beantwoorden aan de private zingevingbehoefte van individuele gelovigen. Ze probeert haar drempel zo laag mogelijk te houden: ze stelt geen sociale eisen. Maar ze doet evenmin sociale beloften. Deze opvatting van kerk geeft weinig aanleiding tot sociale utopieën, maar be-

Bonhoeffer

spaart ons ook de katers, die onherroepelijk bij al te hoog gespannen intermenselijke verwachtingen en aanspraken zullen optreden. Het liberale model dat H.M. Kuitert in zijn *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* schetst, kan in dit verband als illustratief worden gezien. Kerk is voor hem allereerst een instituut van geloofsoverdracht, 'voertuig voor toeëigenen en doorgeven van de geloofstraditie'. Een uiterst bescheiden opstelling, zonder pretenties. 'Ze geeft gelegenheid, dat is alles. Wie gelegenheid geeft, heerst niet over het geloof maar dient het op een manier die zowel aan deelnemers als aan passanten de ruimte laat om van het geloof wat te maken of 'er aan te doen'. Nodig voor deze taak van toeëigening en doorgeven zijn de zondagse preek en de catechese, contact tussen de generaties, ruimte voor een brede variatie aan spiritualiteit, voor mystieke ervaring, gebed en lied, en, niet toevallig op deze plaats pas genoemd: 'de gemeenschap tenslotte.'

Al wenst Kuitert dus niet aan de belijdenis van het Apostolicum voorbij te gaan, 'of de reële bestaande kerk zoveel gemeenschap laat zien is de vraag. Ik weet zelfs niet eens of ik daar zo op gesteld zou zijn. Allereerst zoek ik in de kerk (en zeker in het gebouw) een zekere mate van anonimiteit. Niet dat familie-achtige, praterige ons-kent-ons-vertoon. Op elkaars lip zitten lijkt mij het tegendeel van gemeenschap. Dat laatste hoop ik aan te treffen als de nood aan de man komt, niet eerder en liefst ook niet later.'

De kerk die aan de religieuze behoefte van het individu tegemoet komt, moet hem eerder een beetje vakantie van het sociale gunnen, bevrijding van de druk van het samen moeten leven, dan dat zij het nog extra zou moeten intensiveren. De liberale gelovige voelt zich het meest op zijn gemak in het instituut volkskerk: daar 'hoort hij al bij' als hij zijn kerkgeld

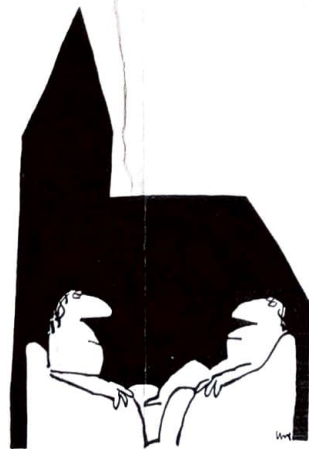
betaalt, ook als hij onopgemerkt op het achterste bankje dicht bij de uitgang zit. Alleen als het gaat spannen in het leven heeft hij graag dat de dominee komt. Bij de wieg en aan het graf, maar het liefst niet al te veel daartussen.

Bij zo'n individualiserende theologie behoort een minimalistische kerkvisie, die alle nadruk legt op het institutionele karakter van de kerk en huiverig is voor het gemeenschapskarakter ervan. Ze staat een 'gedistantieerde kerkelijkheid' voor: niet meer 'kerk' dan nodig. Dit om de vrijheid van de enkeling zo veel mogelijk te optimaliseren en de pluraliteit in geloofsbelevingen niet in gevaar te brengen. De liberale kerkidee is daarmee een getrouwe afspiegeling van de liberale staatsopvatting, die ook een 'niet meer staat dan nodig' behelst; zij belijdt, met een variant op de staatsleer van R. Nozick, een soort nachtwakerkerk.

De kerk als school

Als enige alternatief voor zo'n zich aanpassende kerkleer lijkt zich een reactionaire kerkvisie aan te bieden. Ze wil van de kerk een 'gemeenschap' maken naar het model van traditionele sociale verbanden, die voorgoed tot het verleden behoren. De kerk als grote familie, met zulke intensieve sociale omgangsvormen dat 'omzien' naar elkaar wordt tot 'letten op elkaar'. Een kerkbeeld, dat bijvoorbeeld de gereformeerden kenden in de eerste helft van deze eeuw binnen hun zuil. Contacten buiten de eigen groep waren nauwelijks aan de orde.

Of het kerkbeeld dat evangelische, laag geïnstitutionaliseerde gemeenschappen buiten het gevestigde christendom er op na houden. Kleine gemeenten waar iedereen iedereen kent. Het zich onder-

scheiden van de 'wereld' scheidt een gezamenlijk front, waarbij hechte vormen van solidariteit ontstaan. Medegelovigen worden tot 'vrienden'. De kerk wordt een gezin, een hecht sociaal netwerk met zeer intensieve relaties, dat beslag legt op een zo groot mogelijk segment van het privéleven van de gelovige. Er is sprake van een maximalistische visie op kerk-zijn: 'hoe meer kerk hoe beter'.

Is er een beeld van de kerk mogelijk dat niet tot een van beide alternatieven is veroordeeld? Een visie op kerk, die tegenover het onomkeerbare proces van in-

dividualisering niet de heimwee naar een archaische gemeenschap plaatst, maar zich tegelijk ook niet zonder slag of stoot wenst aan te passen aan de maatschappelijke ontwikkeling?

Burgerlijke orde

Wie de theologische traditie vanaf de middeleeuwen natrekt op hulp bij het zoeken naar een theologische doordening van de sociale functies van de kerk, stuit op een duidelijke lacune. Ook de reformatorische traditie, die het uiteenvallen van het Corpus Christianum bezegelde, hanteerde een - sociaal gesproken - minimalistisch kerkbegrip, dat wars was van sociale experimenten en zich aanpaste aan de opkomende burgerlijke orde. Dat geldt voor Luther en Calvijn beiden. Voor de reformatoren gold dat de zichtbare kentekenen, waarmee de aanwezigheid van de ware kerk zich toont in de zichtbare kerk, beperkt blijven tot de zuivere prediking van het woord en de rechte bediening van de sacramenten.

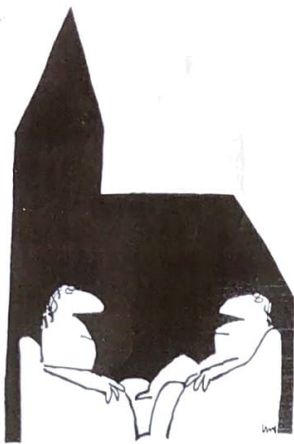
Voor Calvijn is de kerk in de eerste plaats een uiterlijk hulpmiddel voor de geloofsontwikkeling van de individuele gelovige. Ze kan geen sociaal doel in zichzelf worden. Ook al rekent Calvijn zich God als vader en de kerk als moeder, bij moederlijkheid denkt hij in eerste instantie niet aan troost, geborgenheid en koestering, maar aan een leerschool: voor Calvijn is een moeder vooral een juf en zijn kerkbanken schoolbanken. En wat van de school geldt, geldt ook hier: het gaat uiteindelijk om de les en niet om de relatie met klasgenoten.

Bij Luther ligt dat aanvankelijk anders. Zijn kerkvisie is minder door het ambt dan door het algemene priesterschap van de gelovigen bepaald; hij ziet de kerk minder als instituut dan als gemeenschap. Het sociale geheim van de kerk cirkelde voor hem rondom het heilig Avondmaal. De maaltijd van de Heer had voor hem niet alleen sacramentele waarde. De plaatsbekleding van Christus, die in het sacrament wordt gevierd, is ook de sociale oervorm van menselijk samenleven onder het beslag van Christus. Communie vieren is een vorm van sociale communio. Deze opvatting van de kerk als een gemeenschap 'met en voor elkaar' verdwijnt echter gaandeweg bij Luther naar de achtergrond. Kerk en Avondmaal werden voor de oudere Luther steeds meer inzet van conflicten met keizer en paus.

Weimar

Het duurde tot in onze eeuw, voor Luthers sociale kerkleer weer tot leven werd gewekt. Het is de 21-jarige Dietrich Bonhoeffer, die in 1927 in zijn proefschrift over de kerk probeert de kerk weer het sociale gezicht te geven, dat haar op grond van haar belijden toekomt. Hij zal zich daarbij met name beroepen op de sacramentsleer van de jonge Luther. Zijn dissertatie droeg als titel: *Sanctorum Communio; Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*. Bonhoeffer was van huis uit bepaald niet kerks. Hem werd door zijn familie ook

afgeraden aan een carrière in dat achterlijke, muf ruikende instituut kerk te beginnen. Wat moest deze jonge theoloog nu met de kerk? Bonhoeffer had zijn bedoelingen met de kerk: zij was voor hem de plek waar mensen moesten kunnen opademen, door er voor en met elkaar te zijn. Als de samenleving individualiseert, hoeft de kerk dat nog niet te doen. Integendeel. Want, aldus een programmatische uitspraak van Bonhoeffer: 'Theologisch denken kan alleen maar op gemeenschap betrokken zijn. De individualisering is de grote misser in de protestantse theologie.' Hoewel meer dan een halve eeuw geleden gedaan, klinkt zij ons actueel in de oren: hier is blijkbaar een theologisch criticus van dezelfde individualisering aan het woord, die ons nu in alle hevigheid overkomt.

Die actualiteit is geen toeval. In meer dan een opzicht vertoont de situatie in het Duitsland van na 1918 parallellen met de onze. De Duitse kerken werden plotseling met een resolute scheiding van kerk en staat geconfronteerd. Daarvoor had men drie eeuwen lang geleund op de heersende politiek-maatschappelijke orde. Nu moest de kerk maatschappelijk voor het eerst op eigen benen staan. Tegelijk beleefde Duitsland niet alleen de naweeën van een desastreuze oorlog die de meest hechte sociale verbanden had uiteengereten, maar ook een ingrijpende sociale, economische en culturele revolutie. Ze maakte zich, soms tegen wil en dank, op voor een moderne cultuur, waarin 'organische' verbanden als gezin, dorp en stand niet meer de schokken konden opvangen die het economisch en politiek als zelfstandig aangesproken individu kreeg te verwerken. De republiek van Weimar werd wat onze samenleving ook is: een samenleving van ieder voor zich.

Conservatieve verzet

Een tweede parallel. De liberale theologie van het einde van de negentiende eeuw had zich aangepast aan de nieuwe situatie. De liberale theologie was toegesneden op de religieuze 'zingevingsbehoefte' van het individu, met een minimum aan kerk (E. Troeltsch). In de jaren twintig stak echter ook het conservatieve verzet tegen de nieuwe cultuur de kop op. De kerk zou de plek bij uitstek zijn

waar het individualisme, het rationalisme en het materialisme van de nieuwe tijd het hoofd werd geboden.

De kerk, aldus O. Dibelius in zijn bestseller *Das Jahrhundert der Kirche* (1926), past zich niet aan de mensen aan, maar wacht op het moment dat zij zich aan haar aanpassen. Ze laat zich de sociale wet niet voorschrijven door de cultuur, maar vult het sociologisch vacuüm op met zichzelf: de kerk moet een 'levensvorm' zijn, een vaderland voor de totale mens en voor zijn gehele leven, een zelfstandige levensvorm, die naar eigen wetten leeft en in haar eigen domein aan andere levensvormen geen plaats biedt. De kerk is altijd iets exclusiefs.

Dibelius verdedigde een maximum aan kerk. Wat de woordvoerders van de gereformeerde bond met hun vaderlandse kerk willen, wilde hij met zijn evangelische volkskerk. De kerk vormde voor hem een contrastmaatschappij, een tegencultuur, een conservatieve macht binnen de staat.

Anderen kwamen tot een meer romantisch verzet tegen de verzakelijkte samenleving en voerden een pleidooi voor de kerk als een kleine, overzichtelijke gemeenschap met hechte persoonlijke banden. Met name de Duitse jeugdbeweging, met haar idealisering van de natuur en het landelijke leven, gold als de drager en inspirator van deze gedachte. Ook hier springt de parallelie met bijvoorbeeld de hedendaagse evangelische jongerenbewegingen en informele huiskamergemeenten in het oog. Het hieruit resulterende kerkbegrip zou door sociologen meer tot het type 'sekte' dan tot het type 'kerk' worden gerekend.

Speelbal

Als de kerk dan zo speelbal is van menselijke, al te menselijke behoeften, kun je dan niet beter ophouden om gelovig nog iets met de kerk te willen? Deze opvatting werd in die tijd door de jonge dialectische theologie van met name K. Barth verdedigd. Hij distantieerde zich van het liberale individualisme, maar wilde ook van kerkelijk conservatisme of romanticisme niets weten. De zichtbare kerk, aldus Barth, is de kerk van Esau, die onder het totale gericht en de verwerping van God staat; de kerk van Jacob evenwel, de uitverkoren kerk, is altijd onzichtbaar. De sociale gestalte van de kerk wordt daarmee niet alleen uiterst kritisch benaderd, maar tegelijk van elk positief theologisch belang ontbloot. Waarom zou jij nog iets met de concrete kerk willen, als God zelf er al niets in ziet?

Dietrich Bonhoeffer denkt daarentegen vanuit de horizon van Luther. De ware kerk is verborgen, zegt ook hij. Maar dat betekent niet dat zij ook sociologisch onzichtbaar is. Zoals zich in de miserabele menselijke gestalte van de gekruisigde Christus God zelf verborg, zo herbergt ook de zichtbare kerk, met al haar tekortkomingen en falen, de sociale realiteit van godswege, zijn sociale wil met de mensen. De empirische kerk krijgt daarmee voor Bonhoeffer, in tegenstelling tot voor Barth, weer een hoog theologisch belang. De presentie van God zelf in

daadw'kelijk 'voor elkaar' mogelijk, 'waarin de een voor de ander een Christus wordt.' Dat gebeurt volgens Bonhoeffer concreet in het diakonaat, in de voorbede en in de onderlinge schuldvergeving. Vormen van handelen, waarbij de een de ander slechts omwille van zichzelf zoekt, zonder iets daarvoor terug te verwachten. Dat, aldus Bonhoeffer, heet liefde. De 'gemeenschap' die hiervan het resultaat is, is toegift achteraf, geen intrinsiek doel. Hoe minder men haar zoekt, des te meer men haar vindt.

Duidelijk wordt hier de asymmetrische structuur van een kerkelijke, diakonische ethiek, die teruggrijpt op het handelen van Jezus. Ze berust op het principe van gelijkheid, maar niet op dat van wederkerigheid. Elk mens bezit gelijke waarde voor God. Maar de noodzaak hem hulp te bieden berust niet in de verwachting dat hij op zijn beurt bereid is dat ook bij mij te doen, maar in een vrije keuze, die in de toewending van God naar de mensen, zoals zij in Christus gestalte heeft gekregen, haar model vindt. Het christelijk 'voor elkaar' resulteert in een ethiek van erbarmen.

De jonge Luther

Bonhoeffer beroept zich voor zijn sociale versie van de leer van de plaatsbekleding nadrukkelijk op de jonge Luther. Die legt de nadruk op het feit dat het communiceren van brood en wijn de onderlinge communio in zich draagt en oproept. De plaatsbekleding sluimert als dogma, maar komt tot leven in de praktijk van de avondmaalsviering. Daar explodeert zij als het ware in haar sociale betekenis. De plaatsbekleding overwint het individualisme. Onder de preek kan men nog vrijblijvend kerkganger blijven, anoniem 'publiek'. Maar zij die deelnemen aan de maaltijd van brood en wijn zijn geen toeschouwers meer, maar deelnemers aan een specifieke gemeenschap met intensieve sociale implicaties. Avondmaal vieren is belijden en omgekeerd.

Wat betekent een dergelijke visie voor de houding van de kerk tegenover de huidige individualisering? Men moet weliswaar voorzichtig zijn met al te gretige actualiseringen: de tijd van Luther was niet die van Bonhoeffer; die van Bonhoeffer is niet de onze. Niettemin is het kortsluiten van deze drie mijns inziens vruchtbaar. Een viertal conclusies dringt zich op.

1. De christelijke gemeente is meer dan een geloofsgemeenschap waarin mensen met elkaar een religieuze overtuiging delen. Ze is meer dan een 'zingevingsreservoir'; zij is een sociale gemeenschap. De kerk is niet slechts christelijk in haar boodschap, maar is dat principiële ook in haar gestalte. Diakonaat, voorbede en onderlinge schuldvergeving zijn karakteristiek voor het sociale handelen in en van de kerk.

2. Deze sociale verhoudingen worden gekenmerkt door het plaatsbekledend handelen van Christus. In Jezus' vrije toewending naar de mensen vindt de kerk het model voor een sociaal 'met en voor elkaar'.

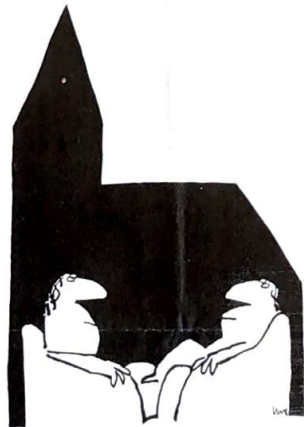
3. De gemeente laat zichzelf opnemen in dit handelen door de viering van het sa-

crament van brood en wijn. Ze belijdt daarmee dat, omdat Christus instond voor ons, wij kunnen instaan voor elkaar en anderen, zoals Christus dat deed voor ons.

4. Voor een abstract individualisme is in de kerk geen plaats. De leus 'ieder voor zich en God voor ons allen' wordt door haar ontmaskerd als in zichzelf tegenstrijdig. Immers: 'God voor ons allen' betekent: 'Christus voor ons' en 'Christus voor ons' betekent: 'wij voor elkaar'.

Ijsschotsen

Welke concrete consequenties hebben deze inzichten voor de rol van de kerk in een zich individualiserende samenleving? Is er voor haar een tussenweg mogelijk tussen aanpassing en verzet, tussen een liberale 'nachtwakerkerk' enerzijds en een reactionaire zwarte-pakkenkerk of een evangelicale 'cocooning' in huiskamersektetes anderzijds?

Individualisering betekent onder andere dat de druk om vorm te geven aan de eigen biografie enorm is toegenomen. Voor geen enkele keuze kan men nog langer vanzelfsprekend op anderen leunen. Het leven verloopt niet meer langs voorgegeven en voorspelbare patronen, maar is een experiment geworden voor eigen rekening. Leven wordt een soort ijsschotsen-lopen, zoals schooljongens doen wanneer de dooi invalt: niet het halen van de overkant telt dan of het op de plaats blijven, maar de snelle keuze van een in de buurt drijvend stuk ijs, dat je kan dragen nu de schots waar je op staat aan het zinken is. Dit 'coping-gedrag' is voor mensen van nu echter geen spel meer, maar bittere noodzaak: ze moeten wel.

Paradox

Ik denk dat de kerken een drietal dingen te doen staat. In de eerste plaats zullen ze naar vermogen moeten helpen de negatieve effecten van individualisering te bestrijden. Het inzicht in het feit dat deze levenshouding niet uit gemakzuchtig consumptisme ontstaat, maar uit bestaan-snoodzaak wordt geboren, moet de kerk ertoe brengen haar pastoraal en diakonaal te beantwoorden en haar niet vanuit de hoogte af te wijzen. De druk om zelf iets van het leven te maken, neemt toe mét de onmogelijkheid aan die eis te vol-